

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС

Косілова О. І.,
кандидат політичних наук,
науковий співробітник
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0002-5574-3771

У статті розглядаються поняття політичної участі як форми реалізації політичних прав. Аналізуються зміст політичної участі, співвідношення політичної участі та політичної діяльності. Проаналізовані основні підходи до визначення поняття «політична участь» вітчизняними та зарубіжними вченими. З'ясовано, що в сучасній науковій літературі відсутній єдино визнаний підхід та критерії для визначення змісту та форм політичної участі. Проаналізовано функції політичної участі, її роль та значення в реалізації інтересів та прав громадян. Підкреслюється важлива роль політичної участі у формуванні представницьких органів державної влади, знятті соціально-політичної напруженості тощо. Аналізуються види та форми політичної участі за різними критеріями. Зокрема, вивчаються зміст та суть конвенційної та неконвенційної форм політичної участі, формальної та неформальної. Обґрунтовано, що основною формою конвенційної поведінки є участь у виборах. Визначено нормативне закріплення права на політичну участь в Основному Законі України. Проаналізовано права та можливості політичної участі у формі політичних прав громадян України, іноземців та осіб без громадянства. Автор доходить висновку, що політичну участь слід трактувати крізь призму політичних прав та свобод, якими повною мірою володіють громадяни конкретної держави, що становить зміст конвенційної формальної участі. Визначено взаємозв'язок збільшення кількості неконвенційних форм участі (мітинги, страйки, акти громадської непокори) та одночасного зниження рівня участі у звичних формах політичної участі. Зокрема, низька явка виборів свідчить про нестабільність політичних систем та низький рівень легітимності державної влади з боку населення.

Ключові слова: політична участь, політичні права і свободи, політична діяльність.

Постановка проблеми. У сучасних умовах завдяки стрімкому розвитку інформаційних технологій та глобалізації дедалі більше громадян беруть активну участь у політичному житті, збільшується кількість форм та способів для політичної участі. Але в науковій та прикладній літературі до цього часу немає системних досліджень політичної участі як форми реалізації політичних прав і свобод, відсутнє чітке структурування форм та видів політичної участі. У зв'язку з цим актуальність дослідження зумовлена необхідністю здійснення глибшого аналізу нових та традиційних форм політичної участі в сучасних державах.

Тема політичної участі стала предметом дослідження зарубіжних та вітчизняних вчених. Зокрема, варто згадати наукові праці німецьких науковців М. Каасе, А. Марша, М. Вебера, Г. Д. Яраса, В. Войке, О. Нідермайера, Е. Альбер, Б. Вілса, С. Пікель, праці американських дослідників Г.А. Алмонда, С. Верби, К. Джандра, Дж. Беррі та Дж. Голдмана та інших. У вітчизняній правовій та політичній науці тема політичної участі розглядається в наукових статтях та монографіях Ф.Г. Семенченка, В.Л. Федоренка, Г.О. Мазур, В.І. Бортнікова, Б.Г. Макаренка, Т.С. Андрійчука, В.Д. Бакуменка та інших дослідників. Водночас, незважаючи на значну кількість наукових розвідок у визначеній сфері, тема політичної участі як форми реалізації політичних прав у міждисциплінарному розрізі, крізь призму політичних та юридичних наук є фактично не дослідженою.

Мета статті – дослідити сутність категорії «політична участь» у структурі політичної діяльності та як форми реалізації політичних прав, визначити суб'єктів політичної участі, специфіки реалізації політичної участі залежно від конституційно-правового статусу особи, форм та способів її реалізації.

Виклад основного матеріалу. Можливість політичної участі, як і забезпечення свободи та справедливості, належить до основних принципів демократії. У сучасних суспільствах політична участь набуває дедалі більшого значення, відбулося її закріплення на нормативному рівні в нормах міжнародного права та внутрішньому законодавстві.

До середини ХХ ст. політична участь трактувалося переважно як участь у виборах і державному управлінні. Згодом це поняття стало застосовуватися до дій будь-якої людини, будь то політичний діяч, державний службовець або звичайний громадянин, який активно бере участь у той чи інший спосіб у здійсненні політики в рамках політичної системи будь-якого типу [1, с. 239].

Важливість політичної участі конкретизується через реалізацію низки функцій: відображення, узгодження і реалізація політичних інтересів соціальних груп та окремої особи; формування виборних представницьких органів держави; здійснення громадського контролю діяльності органів державної влади; залучення населення до вироблення і реалізації політичних рішень (у формі створення громадських рад); політична соціалізація; зняття соціально-політичної напруги; подолання відчуження громадян від органів державної влади та управлінської діяльності.

Метою політичної участі може бути вираження задоволення чи незадоволення політичними рішеннями. Політична участь покликана впливати на політичний процес. Це передбачає прийняття рішень населенням та здійснення конституційно закріплених прав на участь у демократичних країнах.

Обов'язковою умовою для політичної участі є мінімум зацікавленості та знання політики, щоб сформуванню власне уявлення про зміст політичної діяльності, функціонування правової та політичної системи держави. Таким чином, особа повинна володіти волею до політичної участі, яка має забезпечуватися відповідними державними структурами та інституціями громадянського суспільства. Важливо зазначити, що, крім терміна «політична участь», є також термін «соціальна участь», що включає насамперед добровільну та громадянську участь. Ці заходи, спрямовані на соціальну інтеграцію, безумовно, можуть мати політичний характер, але, як правило, їх можна знайти в добровільному секторі [2].

Дискурс щодо участі базується на давніх традиціях та історії розвитку, внаслідок чого розрізняють участь як структурний принцип та принцип дії постіндустріального суспільства у вужчому розумінні (політична участь) та в ширшому розумінні (участь у всіх сферах життя). Слід зазначити, що науковці по-різному тлумачать її зміст та сутність. Відрізняються також підходи до визначення видів та форм політичної участі.

Один із засновників теорії політичної участі в Німеччині М. Каасе зазначає: «На культурному тлі західноєвропейських та північноамериканських країн концепції участі ґрунтуються на головній характеристиці <...>: добровільному характері участі, за допомогою якої громадяни намагаються впливати на певні варіанти чи проблеми. Згідно з цим визначенням, політична участь розуміється як «інструментальна, цілеспрямована дія <...>, [насамперед] з погляду окремого громадянина» [3]. Схоже визначення політичної участі пропонує також сучасний німецький дослідник В. Войке, який вважає, що політична участь включає поведінку громадян, які як група чи самі по собі добровільно хочуть впливати на політичні рішення на різних рівнях політичної системи (муніципалітет, штат, федеральний уряд та Європа) [2].

Інший німецький дослідник Г.Д. Ярас наголошує на важливості політичної участі громадян для забезпечення демократичності державно-правового режиму: «Ні політичні партії, ні об'єднання чи утворення зі змішаним статусом не уповноважені приймати рішення про долю спільноти, навпаки, легітимність державної влади ґрунтується не тільки на народі як анонімній і дедалі більш дифузній величині, але й на політичному праві на свободу кожного окремого громадянина як співгромадянина» [4, с. 631]. При цьому варто розрізнити поняття «участь» та «співучасть» (з нім. мови «Beteiligung» und «Teilhabe»). Якщо ми говоримо про політичну співучасть, то коло суб'єктів, що володіють правами політичної співучасті, звужено до громадян певної держави.

Німецька дослідниця С. Пікель, аналізуючи праці М. Вебера, зазначає, що вчений розрізняє пасивну політичну поведінку як сприйняття політичних новин, політичний інтерес, та дію. Таким чином, політичну участь дослідник визначає як цілеспрямовану поведінку громадян щодо політики та прийняття політичних рішень [5, с. 39–40].

Вітчизняні дослідники Ф.Г. Семенченко та В.І. Бортніков визначають категорію «політична участь» крізь призму політичної діяльності. Зокрема, В.І. Бортніков вважає, що на сучасному етапі розвитку науки найоптимальнішим варіантом співвіднесення категорій «політична участь» і «політична діяльність» можна вважати такий: «...політична діяльність індивідів може здійснюватись як політична участь і політичне функціонування». Він наголошує на тому, що політична участь охоплює непрофесійну сферу політичного життя суспільства, тоді як політичне функціонування ж сукупно означає професійну політичну діяльність [6, с. 24]. Тоді як Ф.Г. Семенченко визначає політичну участь як базовий, первинний рівень політичної діяльності. Основними формами цього рівня є вибори, мітинги, збори, маніфестації, голодування, альтернативні рухи, страйки і т. ін. Другий (вищий) рівень політичної діяльності становить політичне функціонування, тобто професійна діяльність, яку здійснюють члени уряду, депутати парламенту, керівники партій, рухів, політичних інститутів [7].

На наш погляд, найбільш вдале визначення політичної участі сформулював В.Л. Федоренко. Дослідник визначає її через категорію політичних прав і свобод: «Політичні права і свободи громадян

України – це встановлені Конституцією та законами України форми політичної участі громадян в управлінні державними справами, зміст яких передбачає об'єднання в політичні партії та інститути громадянського суспільства, участь у виборах, референдумах і мирних зібраннях, звернення з петиціями до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [8, с. 81].

Російські дослідники вважають, що політичну участь варто тлумачити як дії, що вживаються членами соціально-політичної спільноти на індивідуальній чи груповій основі з метою вплинути на процес формулювання або прийняття політичних рішень, здійснення державної політики або вибір політичних діячів на будь-якому рівні влади – місцевому, регіональному, загальнонаціональному [1, с. 239]. Подібне визначення міститься в політологічному енциклопедичному словнику, де участь громадян у політичному житті суспільства визначена як залучення членів певної соціально-політичної спільноти до процесу політико-владних відносин, вплив громадськості на перебіг наявних соціально-політичних процесів у суспільстві та на формування владних політичних структур [9, с. 264].

С. Пікель вважає, що політичні дії чи політична участь – це всі дії, незалежно від того, є вони письмовими чи ні, звичайними чи нетрадиційними, законними чи незаконними, ненасильницькими чи жорстокими, вони «лише» мають бути спрямовані на прийняття політичних рішень [5, с. 43].

Американські дослідники Л. Мілбрет та М. Гоел також вказують на багатоманітність форм політичної участі та відсутність чітких критеріїв для її визначення. Вони зазначають: «Політичну співучасть слід розуміти як діяльність звичайних громадян (від участі в акціях протесту, членства в громадських організаціях, активної підтримки якоїсь партії, написання листів до редакцій газет, до регулярної участі у виборах, відчуття любові до власної країни), якою вони намагаються вплинути або ж підтримати політику владних еліт» [10, с. 2].

Можемо зробити проміжний висновок, що в сучасних демократіях є різноманітні форми політичної участі. Як доповнення до усталеного терміна «революція участі», який часто використовується для розширення політичної участі громадян, можна говорити і про «плюралізацію політичної участі». У більшості дослідників відсутні чіткі критерії для визначення змісту політичної участі. До чітко визначених критеріїв, які поділяє більшість науковців, належать добровільний характер політичної участі, здійснення її на непрофесійній основі та мета – вплив на політичні рішення.

Форми політичної участі відрізняються не тільки мірою усвідомленості, але й масштабністю, легальністю та іншими параметрами.

На ступінь політичної участі можуть впливати такі чинники: політичний режим; соціокультурне і географічне середовище; рівень освіти і ступінь доступу до інформації; рівень інституціоналізації суспільства; матеріальні можливості суб'єктів участі тощо [11, с. 15]. Класифікацію політичної участі можна здійснити за такими видами: активна і пасивна, індивідуальна і колективна, добровільна і примусова, традиційна і новаторська, легітимна і нелегітимна [7].

Найважливішими, на наш погляд, є розмежування конвенційної та неконвенційної політичної участі та формальної і неформальної, в межах яких можна виділити їх підвиди (активна/пасивна, онлайн/офлайн, із використанням зброї / без використання тощо). Ці критерії розглядаються нижче у статті.

Зокрема, за критерієм легітимності прийнято виділяти конвенціональні та неконвенціональні форми політичної участі. Конвенціональна участь – поведінка, яка використовує законні або ті, що відповідають загальноприйнятим нормам, форми вираження інтересів і впливу на владу. Основною формою конвенціональної поведінки є участь у виборах. Участь у виборах дає змогу обмежити прояв небезпечних для політичної системи форм масової активності, спрямувавши її в інституціональне (регульоване нормами) русло, коли невдоволені політикою уряду люди виражають свій протест, голосуючи за зміни. Інша частина громадян завдяки виборам демонструє підтримку урядовому курсу [12].

М. Каасе і А. Марш, які вважаються засновниками концепції політичної участі в Німеччині, визначають дві основні форми політичної участі: конвенційну та неконвенційну. Вони зазначають, що як конвенційну участь варто визначати всі види політичної діяльності, що прямо чи прямо чи опосередковано пов'язані з виборчим процесом [13, с. 32].

С. Пікель також зазначає, що формальні конвенційні форми участі формуються за законодавчо встановленими правилами, наприклад, виборчий процес або форми участі в партіях чи профспілках. Конвенційну участь можна додатково диференціювати на участь в аспекті виконання обов'язків – виборів – або добровільності – партійно орієнтованої участі [5, с. 44].

Класики американської політичної думки С. Верба і Г. Алмонд виділяють чотири основні види законної (конвенційної, формальної) політичної участі: голосування, участь у діяльності політичних партій та інших політичних організацій і в кампаніях, що проводяться; участь у політичному житті громади, зборах тощо; контакти з офіційними особами на різних рівнях [14].

Американські дослідники К. Джандра, Дж. Беррі та Дж. Голдман диференціюють конвенційну політичну участь залежно від підтримки/непідтримки чинної влади: як дії, що демонструють підтримку

влади і політичної системи, або як дії, шляхом яких громадяни намагаються вплинути на владу і змінити певні сторони суспільного життя [15, с. 454].

До першої групи належать дії, що демонструють підтримку влади і політичної системи: участь у святкових заходах з приводу будь-яких подій, робота в якості спостерігача на виборах, прикріплення на одяг знаків з державною символікою тощо. До другої групи належать дії, шляхом яких громадяни намагаються вплинути на владу і змінити певні сторони суспільного життя. У цю групу об'єднані такі форми участі: голосування за партії і політиків, які виражають інтереси певної групи виборців; контакти з офіційними особами (найчастіше з представниками місцевих органів влади), щоб привернути їхню увагу до будь-яких проблем; ініціативні рухи (збір підписів за проведення референдуму з яких-небудь питань, письмові звернення в органи влади, в ЗМІ); участь у санкціонованих мітингах, демонстраціях; особливі форми участі – лобювання, фінансування виборчих кампаній [12].

На відміну від конвенційної форми, неконвенційна участь найчастіше є такою, що суперечить правовим нормам, може мати деструктивний вплив на політичну та правову системи. Вона проявляється у формах протесту, непокорі державній владі. До таких акцій громадяни вдаються, якщо відсутні інституціональні канали вираження їх інтересів або традиційні форми участі виявляються неефективними, а самі люди відчувають недовіру до політичної системи.

Неконвенційна поведінка поділяється на ненасильницькі і насильницькі види. До перших можна зарахувати мітинги і марші протесту проти будь-яких дій офіційної влади, пікети, сидячі страйки у громадських місцях і під вікнами урядових будівель, перекриття транспортних магістралей. Ці дії можуть здійснюватися з порушенням чинного законодавства. Свідома відмова від підпорядковуватися законом (а у виняткових випадках – відмова від сплати податків), проведення несанкціонованих акцій протесту, приниження будь-якої ділової активності – усі ці дії об'єднують назвою «громадянська непокора» [12].

Крайня форма неконвенційної неформальної участі спостерігалася під час потрясінь у Східній Європі в колишній НДР та Чехословаччині, а нині – у північноафриканських та арабських державах (із найбільшим успіхом у Тунісі та Єгипті під час революцій «арабська весна» 2011 року). В Україні такі прояви неконвенційної поведінки яскраво визначились під час Революції гідності у листопаді 2013 року і тривали до лютого 2014 року. Причиною масових протестів громадян став відхід політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на європейську інтеграцію. Не можемо не згадати масові акції протесту проти офіційних результатів виборів президента в Білорусі, які почалися з 9 серпня 2020 року й досі тривають. Опозиція не визнала оголошених владою підсумків виборів, згідно з якими переможцем було оголошено Олександра Лукашенка (обіймає цю посаду з 1994 року).

Спільним критерієм участі для всіх вказаних акцій непокори є мета політичної участі – зміна політичної системи, а не законодавчо дозволена форма політичної участі. Поширеним явищем стала домовленість для участі в акціях протесту та мітингах в Інтернеті, у зв'язку з чим у деяких країнах політичне керівництво частково або повністю блокує доступ до вебсайтів.

Неконвенційні, законодавчо не врегульовані форми політичної участі можуть мати ненасильницький характер – наприклад, як громадянська непокора у формі стихійних чи несанкціонованих демонстрацій, сидінь чи бойкотів (у пасивній чи активній формах). Пасивне насильство включає зайняття офісів партіями, парламентарями чи урядами; активне насильство також приймає їх знищення або загрози політикам.

С. Пікель, на основі дослідження емпіричних даних визначає специфічну закономірність: зі збільшенням кількості неконвенційних форм участі (мітингів, страйків, акцій громадської непокори) зменшується рівень участі в конвенційних формах, зокрема виборах [5, с. 41]. Таким чином, форми нетрадиційної, неконвенційної, незаконної та насильницької участі часто можна зустріти в періоди нестабільності політичних систем [5, с. 42].

Звичайно, форми неконвенційної участі можуть трансформуватися та переходити з пасивних в активні, з ненасильницьких – у насильницькі; мирні демонстрації часом закінчуються жорстокими заворушеннями. Як прояв громадської непокори та пасивних ненасильницьких акцій протесту можна розцінювати атаки в Інтернеті або блокування вебсайтів із політичною мотивацією з боку окремих осіб. Таким чином, політичну боротьбу в мережі Інтернет, її вплив та наслідки не можна недооцінювати в сучасних умовах і варто розцінювати як окрему форму політичної участі.

Щодо інших критеріїв розрізнення політичної участі, варто вказати її поділ на формальну та неформальну. Такий підхід обґрунтовує німецький науковець Б. Вілс, який залежно від наявності чи відсутності німецького громадянства розрізняє її дві основні форми: неформальну та формальну. Неформальна політична співучасть включає, наприклад, протести, демонстрації, громадянські ініціативи, волонтерську діяльність у (політичних) асоціаціях, адвокації чи громадській участі. Вона відкрита для всіх осіб, які проживають у Німеччині незалежно від їх громадянства. Формальна політична участь регулюється законом. Найважливішими формами представницької демократії є право голосувати, тобто право обирати і бути обраним. Вона принципово пов'язана з німецьким громадянством [13].

Деякі дослідники не диференціюють політичну участь за виділеними нами критеріями, а визначають її форми в загальному переліку політичних дій. Зокрема, німецький дослідник О. Нідермайер поділяє всю участь громадян на шість форм: участь у виборах та голосуваннях; діяльність, пов'язана з партіями; місцева громада, участь у виборчих кампаніях та політикою на місцевому рівні; легальний протест; громадянський протест; політичне насильство [17, с. 192].

Ф.Г. Семенченко розрізняє такі форми політичної участі: у виборах; в ухваленні рішень; в управлінні та самоврядуванні; у виборі політичних лідерів і контролі за їхньою діяльністю; у прийнятті, реалізації й охороні законів; у виборчих політичних кампаніях; у мітингах, зібраннях; у засвоєнні й передачі політичної інформації; у страйках; у масових кампаніях громадян, непокори, визвольних війнах і революціях тощо [7]. Таким чином, дослідник до політичної участі зараховує, по суті, всі форми реалізації політичних прав і свобод, що належать як громадянам, так і особам, які не мають цього конституційно-правового статусу. На нашу думку, таке тлумачення форм політичної участі є занадто широким та потребує уточнення та диференційованого підходу.

Аналізуючи нормативне закріплення права на політичну участь в Україні в нормах внутрішнього законодавства, варто зазначити, що вона закріплена у ст. 38 абз. 1, абз. 2 Основного Закону, що включає право на управління державними справами, участь у референдумах, право обирати та бути обраним до органів державної влади, право доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування [18]. Правом політичної участі та політичними правами наділені в основному громадяни України. Іноземці, біпатриди, апатриди можуть володіти окремими політичними правами, визначеними Конституцією України та законами України, зокрема, такими як право на звернення, право на свободу думки і слова, право на вільний вираз поглядів та переконань, право на створення та членство в об'єднаннях громадян. Іноземці в Україні мають право брати участь у зборах, мітингах, демонстраціях, якщо вони не переслідують політичну мету.

Виключно громадяни України володіють активним та пасивним виборчим правом, правом брати участь в управлінні державними справами, загальнодержавних та місцевих референдумах, вступати до політичних партій та бути їх засновниками, бути державними службовцями, що становить основу конвенційної політичної участі.

Висновки. Політична участь є формою реалізації демократії та основоположним базовим елементом політичної діяльності, яка здійснюється громадянами у процесі реалізації ними політичних прав.

На нашу думку, політичну участь можна визначити як добровільні, цілеспрямовані дії громадян із метою впливу на рішення на різних рівнях політичної системи, що реалізуються у формі політичних прав та свобод. Характерною рисою політичної співучасті є те, що ця діяльність не є професійною, здійснюється звичайними громадянами у формі реалізації ними своїх політичних прав і свобод.

Політична участь може здійснюватися в конвенційних та неконвенційних формах, які розрізняють за критерієм нормативного регулювання та захисту. Критерій формальної чи неформальної політичної участі базується на наявності/відсутності громадянства конкретної держави.

Конвенціональні форми політичної участі можна визначити як письмово закріплені, юридично гарантовані та регульовані, тоді як неконвенціональні є письмово не закріплені, їх реалізація не передбачає гарантії з боку держави, можуть мати (але не обов'язково) протиправний характер.

Конвенційна, формальна політична участь здійснюється громадянами держави й включає такі форми реалізації політичних прав: виборчі права (право обирати та бути обраним); право брати участь у загальнодержавних та місцевих референдумах; право на об'єднання в політичні партії; право брати участь у мітингах та демонстраціях (мирні збори), які мають політичну мету; право в управлінні державними справами.

Неконвенційна, неформальна участь може здійснюватися всіма категоріями осіб (як громадянами, так і особами, які мають інший конституційно-правовий статус, – іноземці, особи без громадянства) у формі протестів, акцій громадської непокори, революцій тощо; в активних діях (насильницьких формах) із застосуванням зброї, а також у пасивній формі (шляхом захоплення державних установ).

Збільшення кількості неконвенційних форм участі (мітингів, страйків, акцій громадської непокори) й одночасне зменшення рівня участі у конвенційних формах, зокрема виборах, відбувається в періоди нестабільності політичних систем і свідчить про нелегітимність державної влади та низький рівень її підтримки з боку населення.

Kosilova O. Political participation as a form of realization of political rights: theoretical and legal discourse

The article examines the concepts of political participation as a form of realization of political rights. The author explores the place and role of political participation in the political process. The functions of political participation, its role and significance in the realization of the interests and rights of citizens are studied.

The important role of political participation in the formation of the formation of representative bodies of state power, the removal of socio-political tensions, etc. is emphasized. Types and forms of political participation are analyzed according to various criteria. In particular, the content and essence of conventional and unconventional forms of political participation, formal and informal, are studied.

It is determined that the main form of conventional behavior is participation in elections. Participation in elections allows to limit the manifestation of dangerous for the political system forms of mass activity, directing it in the institutional (regulated) direction, when people dissatisfied with government policy express their protest, voting for change. The rest of the citizens show support for the government's course due to the elections. The norms of the Basic Law of Ukraine, which enshrine the right to political participation and their content, are studied; the normatively enshrined components of the right to political participation are determined. The rights and opportunities for political participation in the form of political rights not only of Ukrainian citizens, but also of foreigners and stateless persons are analyzed.

The author concludes that there is a direct relationship between an increase in the number of non-traditional forms of participation (rallies, strikes, acts of public disobedience) and a simultaneous decrease in the level of participation in the usual forms of political participation. In particular, the low turnout in the elections indicates the instability of political systems and the low level of legitimacy of state power by the population.

Key words: political participation, political activity, political rights and freedoms.

Література:

1. Зарубежная политология: Словарь-справочник / Под ред. А.В. Миронова, Г.А. Цыганкова. Москва : Социально-политический журнал, Независимый открытый университет, 1998. С. 239–241. URL: http://grachev62.narod.ru/Grachev/n26_98st.html (дата звернення 23.02.2021)
2. Woyke W. Politische Beteiligung. URL: <https://www.bpb.de/nachschlagen/lexika/handwoerterbuch-politisches-system/202091/politische-beteiligung-politische-partizipation?p=all> (дата звернення 23.02.2021)
3. Kaase M., Partizipation, in Dieter Nohlen (Hrsg.), *Wörterbuch Staat und Politik*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1993, 466 s..
4. Hans D. Jaras Funktionen und Dimensionen der Grundrechte / Handbuch der Grundrechte in Deutschland und Europa. C.F. Muller, Verlagsgruppe Huthing Jehle Rehm GmbH, Heidelberg, Munchen, Landsberg, Berlin. 2006. 894 s.
5. Pickel S. Das politische Handeln der Bürgerinnen und Bürger – ein Blick auf die Empirie /in Politisch Handeln Modelle, Möglichkeiten, Kompetenzen. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung / Red.: H. Buchstein, F. Kiefer (verantw.), G. Weißeno. S. 39–57.
6. Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії. Монографія. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 524 с.
7. Семенченко Ф.Г. Критерії ефективності політичної діяльності. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2013. № 1. URL: http://el-zbirn-du.at.ua/Sem_s.pdf (дата звернення 23.02.2021)
8. Федоренко В.Л. Політичні права та свободи людини і громадянина в Україні: поняття, види, характеристика. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1 (7). С. 80–86.
9. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] : навч. посбник для студентів вищих навчальних закладів / відповід. ред. Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабкін. Київ : Генеза, 1997. 400 с.
10. Milbrath L.W. Goel M.L. Political Participation. How and Why Do People Get Involved in Politics? — Second Edition. New York: University Press of America, 1982. 223 p.
11. Бакуменко В.Д. Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики : монографія. Київ : Вид-но УАДУ, 2000. С. 324.
12. Юрій М.Ф. Політологія. Київ : Дакор, КНТ. 2006. 416 с. URL: https://www.ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part7/1504.htm (дата звернення 23.02.2021)

13. Marsh A., Kaase M. Political Action: A theoretical perspective / Barnes S.H., Kaase M. (Eds.). Political Action. Sage Publication, 1979. P. 3–56.
14. Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes in Five Nations. An Analytic Study / G. Almond, S. Verba. Boston: Little, Brown, 1965. 379 p.
15. Джандра К., Берри Д.М., Голдман Д., Хула К.В. Трудным путём демократии: процесс государственного управления в США. Москва : РОССПЭН, 2006. 655с.
16. Wilmes B. Politische Partizipation von Migrantinnen und Migranten. URL: <http://www.bpb.de/gesellschaft/migration/dossier-migration/247685/politische-partizipation?p=all> (дата звернення: 19.06.2019).
17. Niedermayer O. Bürger und Politik. Politische Orientierungen und Verhaltensweisen der Deutschen. 2., aktualisierte und erweiterte Auflage September 2005. 269 s.
18. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 23.02.2021)